

Г.Б. Қозғамбаева ¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

МУСТАФА КЕМАЛ АТАТҮРІК ЖӘНЕ ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫ

Аңдатпа

Ұлы тұлғалар болашақ ұрпақтың санасында, рухани өмірінде өзіндік орын алу үшін, олардың өмірбаяны мен қызметі туралы мағлұматтар мен зерттеулер маңызды. Осындай тұлғалардың ішінде әлем тарихынан ерекше орны бар - Түркия Республикасының тұңғыш Президенті Мұстафа Кемал Ататүрік. Ол өз халқы үшін орасан зор қызмет жасап, артынан өшпестей із қалдырды. Ататүрік бүгінгі Түркия Республикасының негізін қалаушы. Ол түрік елінің жерін басқыншы жаулардан тазалап, ішкі және сыртқы жаулармен күресіп, жаңа үлгіде мемлекет құрды.

Мақалада Ататүріктің республика құру жолында саяси әлеуметтік, экономикалық реформалар қабылдап, оны жүзеге асыру барысы қамтылған. Ататүрік тіл, латын әліпбиі, жалпы білім беру мәселесі бойынша Түркия Республикасында мектеп және жоғары оқу орындарын құрды. Ататүріктің өзінің тікелей бастамасымен көптеген мектептер және жоғары оқу орындары, факультеттері, ғылыми зерттеу институттары құрылады және бұл мекемелер әлі күнге дейін жұмыс істейді.

Әскери мамандық оның саяси ұстанымдарының қалыптасуына үлкен әсер етті. Ататүрік жаңа мемлекет құру барысында түрік халқының ішкі береке-бірлігін арттырумен, өзіне деген сенімін қалып-тастыруға баса назар аударды. Ұлы тұлға - Мұстафа Кемаль Ататүрік өз халқы үшін орасан зор қызмет жасап, артынан өшпестей із қалдырды. Сондықтан болар ХХ ғасырдың аяғында халық оны «Ғасыр адамы» деп атады.

Түйін сөздер: республика, реформа, тарихи тұлға, әскери мамандық, мемлекет.

Козгамбаева Г.Б. ¹

¹Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, г. Алматы, e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

МУСТАФА КЕМАЛ АТАТЮРК И ТУРЕЦКАЯ РЕСПУБЛИКА

Аннотация

Необходимость в ознакомительном и исследовательском процессе изучения биографии и деятельности великих людей заключается в определении их места в сознании, духовной жизни будущих поколений. Одним из таких великих людей является первый президент Турецкой Республики Мустафа Кемаль Ататюрк. Огромный труд, проделанный за многие годы служения своему народу, не остался незамеченным и оставил незабываемый след о нем. Ататюрк является основателем современной Турецкой Республики. Он активно занимался вопросами защиты физических границ государства, предотвращая экспансионные настроения по отношению к территории тюрков, боролся с внутренними и внешними врагами, построил совершенно новое устройство Турецкой Республики.

В статье раскрывается процесс принятия и реализации Ататюрком политических, социальных, экономических реформ на пути создания республики. Ататюрк открыл школы и высшие учебные заведения в Турецкой Республике, специализирующиеся в вопросах лингвистики, латинского алфавита, общего образования и т.д., научно-исследовательские институты, функционирующие по сей день.

Воинская служба оказала большое влияние на формирование его политических позиций. Ататюрк при построении нового государства акцентировал внимание на повышении внутреннего благополучия тюркского народа, формировании уверенности в будущем государства. Великий человек - Мустафа Кемаль Ататюрк, служил самоотверженно своему народу, оставив неизгладимый след в истории страны. По этим и многим другим причинам, которые приведены в статье, турецкий народ именует своего первого Президента "человеком века" в конце прошлого столетия.

Ключевые слова: республика, реформа, историческая личность, военная специальность, государство.

Kozgambayeva G.B.¹

¹al-Farabi Kazakh National University,

Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulnar.kozgambayeva@mail.ru

MUSTAFA KEMAL ATATURK AND TURKEY

Abstract

Biographies and studies of Great personalities are important for taking a special place in the spiritual life and in the minds of future generations. One such person is the first president of the Republic of Turkey, Mustafa Kemal Atatürk, who has his place in world history. He did a great job for his people and left an indelible mark on himself. Ataturk is the founder of modern Turkey. He cleared the lands of Turkish land from the invasion of enemies and fought against internal and external enemies with creating a new state.

The article describes Ataturk's vision of political and socio-economic reforms on the path to creating a republic. He created schools and universities in Turkey in the Ataturk language, the Latin alphabet, and general education. Many schools and universities, faculties, research institutes created at Ataturk's own initiative are still functioning.

The military profession had a great influence on his political formation. Ataturk in the process of creating the country improved the well-being of the people and emphasized the importance of creating a sense of self-confidence. The great personality Mustafa Kemal Atatürk did a great job for his people and left a unforgettable mark. That is why at the end of the 20th century, people called him "Man of the Century".

Keywords: republic, reform, historicality, military occupation, state.

Кезінде бір тамырдан өсіп-өніп, кейіннен Сыр Ана сағасында енші алысқан бүгінгі түрік халқының тарихы тереңде.

Түркияның Тұңғыш Президенті Мұстафа Кемал Ататүрік 1933 жылы 29 қазанда тәуелсіз Түркия Республикасының келешегі туралы ой қорытты. «Бүгін Кеңес Одағы – досымыз, одақтасымыз. Алайда ертең не боларын бүгін кесіп ешкім айта алмайды. Дүние жаңа тепе-теңдікке ұласуы мүмкін. Міне сол кезде Түркия не істеу керектігін білуі тиіс. Бұл досымыздың қол астында тілі, діні, тегі бір бауырларымыз бар. Оларға қол ұшын созуға дайын болуымыз керек! Өзір болу – сол күнді үнсіз күту емес. Дайындалған жөн. Халықтар бұған қалай әзірленеді. Рухани көпірлерді ақтай отырып әзірленеді. Тіл – бір көпір... Сенім бір - көпір... Тарих - бір көпір Тамыр тегімізге оралып сан қилы оқиғалармен сәгілген тарихымызды түгендеуге тиістіміз!» деп айтқан [1,75 б.]. Тегі мен тілі бір, тілегі бір туысқандардың арасында қарым қатынасы, аралас - құраласы біраз жыл үзіліп қалса да, бірін - бірі ұмытқан жоқ. Арада қанша уақыт өтсе де, Ататүріктің сол заманда айтқан тарихымызды түгендеуге тиіспіз, деген асқақ ойлары бүгінде жүзеге

асуда. Кеңес Одағы тараған соң, Қазақстан мен Түркия елдері кеңестік кезеңде үзіліп қалған байланыс-тарды жалғастырды. Қазақ халқы түрік халқымен тарихы мен мәдениеті тамырлас болғандықтан, уақыттың өзі бұл саланы қайта жаңғыру қажеттігін көрсетіп берді. Түрік халқының тарихына көз жіберсек, өз елінің теңдігі мен бостандығы үшін, халқының жарқын болашағы жолында күрес жүргізген тұлғалардың бірегейі - Мұстафа Кемаль Ататүрік. Ол өз халқын өркениетке сүйреген, ұлтының тағдырын ойлаушы ғасырда бір дүниеге келетін тарихи тұлға болды. Мақалада алға қойған басты мақсат: өз халқының тәуелсіздігі жолында күрес жүргізген Ататүріктің күрескерлік жолын тарихи тұрғыдан талдау жасау. Ататүріктің өмірі мен қоғамдық қызметіне байланысты ғылыми еңбектер, баспасөз беттеріндегі мақалалар, архив деректері негізінде жазылған еңбектер пайдаланылды.

Ататүрік – алты ғасырдан астам өмір сүрген әйгілі Осман патшалығы бөлшектеніп, ыдырап, құлаған шақта тарих сахнасына келген мемлекет қайраткері. Ататүріктің өмірі мен қоғамдық қызметіне байланысты М.Шоқайдың, А.Ф. Миллердің, С.Смайылдың С.Құттықадамның А.Жеваховты, А.В. Владимирский, Мұстафа Кемал Ататүрік Жолдауы, Ж.Түймебаевтың, М.Бұлытайдың, және тағы басқа еңбектер мен мақалалар жарияланды. Мақалада тарихи тұрғыдан объективті талдау, салыстырмалы түрде анализ жасау, өзіндік ой қорытынды жасау әдісі қолданылды.

Кезінде Еуропа, Африка және Азия құрлықтарын бағындырған Осман империясы XVII ғасырдан бастап ішкі алауыздықтар салдарынан тоқырап, соңында заманның талабынан артта қалып, алыс аймақ-тарынан айырылды. Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысып, әлсіреп күйреген Осман империясының жерін ағылшын, француз, итальян және гректер жаулап алды. Алайда, жаһан соғысында ауыр шығынға ұшырап, қарызға батқан Түркияда жаңа мемлекет құру оңайға түскен жоқ. Осман империясының күйреуі мен оның қалай құлағанын, оған жасалған қастандықтарды көзімен көрген Мұстафа Кемал Ататүрік мемлекет қайраткері ретінде тарих сахнасына шықты. Оның ақыл-парасаты мен ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында Түркия Республикасы өзінің мемлекеттік іргетасын берік қалап, болашаққа нық қадам басты. Сондықтан Түркия Республикасының қалыптасуы тарихи тұлғаның есімімен тығыз байланысты екендігі баршаға мәлім. Шығыстанушы, ғалым А.Миллер: «Тарихшылардың терең зерттеулер жүргізіп, өмірбаянын түгел қамтып, жасаған еңбектерімен танысып шығып, ескерткіш қоюға әбден лайық тұлға ол – Ататүрік» деген болатын [2, с.23]. Ататүріктің көзі тірісінде-ақ атақ даңқы жария болған тұлға еді.

Мұстафа Кемаль Ататүріктің туып өскен жері мен балалық шағына көз жүгіртсек, ол 1881 жылы Салоники қаласында дүниеге келген. Мұстафа әкесінен ерте айрылып, анасы Зүбайда-ханымның тәрбие-сімен жетіледі. Мұстафа Кемалдың қатаң мінезді және дер кезінде шешім қабылдау қабілетінің қалыптасуына анасының берген тәрбиесінің септігі мол болды. Ол орта әскери білімді Салоникте және Монастирде (Биола) әскери училищеде алды. 1905 жылы Стамбұлдағы әскери Академияны бітіріп, жоғары әскери білім алып шыққан. Әскери Академияда оқып жүрген кезінде Мұстафа өзін қабілетті, дарынды шәкірт ретінде танылады. Зерек, еркін ойлы Мұстафа Кемал Ататүрік Абдулхамит сұлтан режимін қатал сынап, қудалауға ұшырайды. Ол жастүріктер қозғалысына қосылып қоғамдық саяси өмірге белсене араласып, 1905 жылы «Отан» деген ұйым құрады. Жастүріктер қозғалысының либералды ұстанымы Ататүріктің саяси санасын оятып, саясатқа сын көзбен қарауды үйретті [3, с.56].

Бірақ ұйым мүшелерімен ойының ортақ болмау салдарынан ол бұл жерден кетіп, жасырын түрде жастүріктердің «Бірлік және прогресс» партиясының құрамына кіреді. 1905 жылдың 5 қаңтарында сұлтанның құпия қызметі Мұстафаны қамауға алады. Болашағынан үміт күткен оның әскери Академия-дағы ұстаздары Мұстафадан дарынды әскери офицер шығатынын айтып, қамаудан шығарып алады. Бірақ осы оқиғадан кейін ол Осман империясының дамыған еуропалық бөлігінде емес, артта қалған Дамаск қаласына жұмысқа жіберіледі. Өзінің дарындылығымен әскери билік мансабына қол жеткізеді. Оны

1909 жылы Францияға жібереді, Ататүрік үшін бұл жақсы мүмкіндік болды. Ол аз уақыт ішінде еуропалық мәдениетпен танысып, әскери өнердің қыры мен сырын үйренеді. Ататүрік Францияда дін мен мемлекет арақатынасын реттеу ұстанымы лаизизм қағидатымен алғаш осы жылдары танысады. Жас түріктер қозғалысы 1876 жылдан бастап Осман империясында либералды реформа жүргізіп, конституциялық мемлекет басқару құрылымын енгізуге талпынады.

Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін Кемаль империяның көптеген жерлерінде қызмет етті: Дамаск, Македония және Ливия. 1912 жылдың қазан айынан бастап Балқандағы Греция, Болгария, Сербия және Черногориядан тұратын коалицияға қарсы соғысқа қатысып, өзің ең жақсы жағынан көрсетті. Балқан соғысынан кейін Мұстафа Кемаль подполковник шенін алып, сол елге әскери атташе қызметіне тағайындалды. Қарамағындағы дайындықсыз, білімсіз, қару-жарағы нашар әскерді басқарғанына қарамастан, бұл соғыстарда Мұстафа Кемаль аса дарынды қолбасшы екенін көрсетті [4, с.79].

Кемаль таңдаған әскери мамандық оның саяси ұстанымдарының қалыптасуына үлкен әсер етті. Ататүрік жаңа мемлекет құру барысында түрік халқының ішкі береке-бірлігін арттырумен, өзіне деген сенімін қалыптастыруға баса назар аударды. Сондықтан оның ұлттық легализмшілдерге қарсы «Түрік болу қандай бақыт!, Түрікке түріктен басқа дос жоқ», деген даңқты сөздері түрік халқының рухын көтеріп, мемлекет құруға деген сенімін қалыптастырды. Міне, бұл түрік халқының жаңа мемлекет құруының рухани күшқуатының қайнарына айналды [5, с.6-7].

Осман империясы соғыстан және ішкі алауыздықтар салдарынан болған қайшылықтардан әлсіреді. Соғыс барысында Осман империясы Шығыс Анатолияның, Месопотамияның, Сирияның, Палестинаның аймақтарынан айырылды. Түркияның айналасы түгел қоршалып, Таяу шығыстағы Ирак аумағы, қазіргі Мекке Медине қалалары 1915-1918 жылдары Палестина, Сирия аймақтары жауға кетті. Түркияның, Анкараның айналасындағы шағын аймақтан басқа жері түгелге жуық жау қолында болатын. Соғысқа шамамен үш миллиондай ер азаматтардың аттануы, ауыл шаруашылығы мен өндірісті күрт төмендетіп жіберді, ел экономикалық жағынан күйреу жағдайында болды. Билік басындағы патша әулеті мен билік-тегілер жаулаушы күштерге бағынып, Мұстафа Кемальдың өзін халық жауы етіп шығарған. Ол кезде Мұстафаға қаншама қастандықтар мен қиянаттар жасалды. Соның барлығынан аман-есен өтіп, Анкараға келіп, мемлекеттің негізін қалап, жауларды Түркияның жерінен тазартты.

Әскери адам болса да, жаңа мемлекетті заманауи, зайырлы, өркениетті, ұлттық мемлекет ретінде қалады. Ататүріктің идеялары осы күннің өзінде әлі күшін жоймай келеді. Әуел баста мемлекеттің негізін дұрыс қалағандықтан болар, жасаған реформалары мен еңбектері бүгінде Түркияны әлемде экономикасы дамыған, мәдениеті жоғары, мұсылман ел деңгейіне жеткізді. Түрік ұлтының мәдениеті мен рухани құндылықтарына негізделген біртұтас унитарлық, ұлттық мемлекеттің негізін жасады [6, 8 б.].

1922 жылы түрік әскерлері барлық майданда шабуылға шықты. Бейбіт бітім шарты жасалды. 1923 жылдың 24 маусымында Лозанн бейбіт келісімшартына қол қойылады. Бұл шарт Түркияның масқара капитуляция режимі мен халықаралық қаржылық бақылауға түсу кіріптарлығын жойды. Түркия жаңа шекарасын белгіледі. Оған Шығыс Фракия, Измир және Севар келісім шарты бойынша бөлініп кеткен басқа да аумақтар қосылды. Осылайша, Түркия тәуелсіз державаға айналды. Түркияға Анадолыдан мемлекеттің негізін қайта қалауға, оны нығайтып бекемдеуге жетерліктей ештеңе қалмаған еді. Ол кездегі түрік ұлтының басына түскен қасіретті сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Түркия ел ретінде тәуелсіздіктен, түріктер ұлт ретінде еркіндіктен айырылғанды. Түркия мен түріктерді осындай халден Ататүрік құтқарды [7, 199 б.].

Американ тарихшысы Эдвард Эриксон Ататүрік туралы: «Бірінші дүниежүзі соғысы жылдарында Кемаль Осман әскери қолбасшыларының ішінде дүниежүзіне танылған әскери көшбасшы болды. Ол нағыз ұлтшыл болса да, ол неміс, француз тілдерінде еркін сөйледі.

Алайда Мұстафа Кемаль өзінің ерекше үздік әскери қолбасшы екенін іс-жүзінде көрсетіп, зор даңққа бөленді. Бірінші дүниежүзілік соғыста жаумен шайқастағы ерлігі мен жеңімпаздығы үшін ол өзінің бұрынғы қарсыластарының да құрметіне ие болды» [8, с.75]. Ия, американ тарихшысы айтқандай ол ішкі және сыртқы жауларына тойтарыс бере отырып, Түркия Республикасының негізін қалаушы, елін аз уақытта үлкен жетістіктерге жеткізген тарихи тұлға. Ол түрік елінің жерін басқыншы жаулардан тазалап, ішкі және сыртқы жаулармен күресіп, жаңа үлгіде мемлекет құру жолында саяси, әлеуметтік, экономикалық реформаларды жүзеге асырған.

Ататүрік өз баяндамасында: «Ертең Республиканы жариялаймыз», - деді, отырғандар мұны тегіс қол-дады. Жоба бойынша 1921 жылы конституциядағы мемлекет формасын айқындаған баптарды өзгерттім.

1-ші баптың соңына Түркия мемлекетінің үкімет формасы - Республика деген сөйлем қостым. 3-ні Түркия мемлекетін Ұлы Ұлттық Мәжілісі басқарады, деп өзгерттім. Мәжіліс үкіметінің түрлі басқару буындарына уәкілдер арқылы жетекшілік етеді. Бұдан басқа Ата заңдағы негізгі болып табылатын 8, 9 - баптар өзгертіліп, нақтылана түсті. Түркия Президенті –Түркия Ұлы Ұлттық Мәжілісі Бас Кеңесі мен мәжіліс мүшелері тарапынан бір сайлау мерзіміне сайланады. Басшылық қызметі жаңа президент сайланғанға дейін созылады. Бұрынғы басшы қайта сайлана алады. 9 бапта: Түркия президенті –мемлекет басшысы. Осы өкілеттілігімен Мәжіліс пен Уәкілдер Кеңесіне басшылық жасайды», деп жазылған [9, 81 б.].

1923 жылы 29 қазанда өткен Ұлттық Жиналысқа қатысушылар Түркия Республикасының президенті етіп Мұстафа Кемаль Ататүрікті сайлады. Осман империясының құлдырауынан кейін империалистік мемлекеттердің Түркияны бөлшектеуіне жол бермей, халықты ұлт-азаттық қозғалысқа жігерлендіріп, Түркияның мемлекет ретінде сақталып қалуына Мұстафа Кемаль көп еңбек сіңірді. Осы шайқастарда тамаша жетістіктерге жеткені үшін Түркия Ұлы Ұлттық Жиналысының шешімімен оған маршал дәрежесі және «Ғази» атағы беріледі. Тұңғыш Президент Ататүрік соғыстан кейін Осман империя ыдыраған шақта Түрік ұлт- азаттық қозғалысына басшылық етті. Табанды әскери маневраларымен шетел интервенттерінің әскери күштеріне тойтарыс беріп, түрік халқын жеңіске бастады [10, с.78].

Республика – Ататүріктің пайымдауынша, демократиялық жүйедегі мемлекет түрі. Президент, парламент, конституция және үкіметтің жаңа формасы жарияланды. Республика ұлт егемендігін паш ететін және онымен тығыз қабысатын жалғыз жүйе. Ататүріктің басшылығымен жүзеге асқан реформа негізінде сұлтандық жойылып, Түркия Республика болып жарияланды, жаңа парламент – Түркия ұлттық мәжілісі ұйымдастырылды. Халифат таратылды және жаңа конституция қабылданды. Сонымен Ататүрік елді сыртқы жаулардан қорғап, республика құруда жоғарыдағыдай саясат ұстанған.

Ататүрік басшылық еткен жылдарда оның жүргізген реформалары барысында Түркияда қол жеткен үлкен өзгерістерді, бәлкім, дүние жүзінде ешбір ел бастан кешірмеген шығар. Бұл реформалар елдің сыртқы саясатын ғана емес, елдің ішкі жағдайын, түрік халқының таным – түсінігін, ойлау жүйесін өзгертті. Ататүрік 1923 жылдан кейін де 1927, 1931, 1935 жылдары президент қызметіне үш рет қайта сайланды. Түрік халқына жасаған орасан зор еңбегі ескеріліп, 1934 жылы Түркияның Ұлы Ұлттық Жиналысының арнайы қаулысымен Мұстафа Кемалға «Ататүрік» фамилиясы берілді [11,25 б.].

Ататүріктің басқаруымен Түркия республикасы аз уақыттың ішінде дүниежүзіне танылды. 1936 жылы жазда Босфор және Дарданелл бұғаздары Түркияға қайтарылды. 1937 жылы Иран, Ирак, Ауғанстанмен Саадабад пактісіне қол қойды. Тіпті, 1938 жылы Сириямен арадағы даулы шекаралардың өзі Түркияның құрамына өтті. Осылайша, Түркия күшті және тәуелсіз мемлекетке айналды. Ал, әлем халқы Ататүрікті Ұлы қолбасшы, батыл реформатор, ақылды мемлекет басшысы ретінде таныды [12, с.41].

Жаңа мемлекетті заманауи және зайырлы ұлттық мемлекетке айналдыру мақсатымен үлкен саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени реформаларды жүзеге асырды. Ататүрік реформаларының негізі болған қағидалары мен идеяларының жиынтығы «кемализм» - деп аталады. Оның жүргізген реформасы Түркияны терең модернизациялау жолында маңызды рөлді атқарды. Оның практикалық ойлауының және саяси қабілеттерінің арқасында, елді бөлуге мүмкіндік бермей, қазіргі заманғы Түркияны қалыптастыру үшін түрік ұлтын біріктірді. Түрік модернизациялаудың (жаңғырту) тәжірибесі Шығыстың даналығын және Батыстың прогматизмін біріктірді. Кемал Ататүрік құрған мемлекет өзінің дамуында тарихи үздіксіздігін сақтап, болашаққа ұмтылды – бұл 1920-1930-шы жылдардағы Кемалистік реформаның басты маңызы болды [13, с.130]. Кемализм идеялары Түркияның ресми идеологиясына айналып бүкіл халықтық қолдауға ие болады. Кемализм негізі 6 қағидаға негізделеді. Бұл 6 қағиданың алғашқы төртеуі 1927 ж. қабылданса, 1931 ж. Республикалық Халық Партиясының құрылтайында кейінгі екеуі қосылды. Олар: 1. Республикашыл болу (республикалық басқару); 2. Ұлтшылдық (ұлтжанды болу); 3. Халық-шылдық «мемлекеттің халыққа қызмет етуі); 4. Мемлекетшілдік (этатизм ұстанымы); 5. Лаицизм (зайырлы қоғам қалыптастыру); 6. Реформашылдық (тұрақты даму, реформа жүргізу) [14, с.130]. Бұл алты қағида 1936 жылы Түркия Республикасы Конституциясына ресми түрде енгізілді. Осы қағидалар-дың негізінде Ататүрік Түркияда реформаларды жүзеге асырады.

Ататүріктің реформаларында білім беру жүйесі мен латын әліпбиіне көшу мәселесінде 1924 жылғы конституцияға сәйкес бастауыш білім беру түріктер үшін тегін және міндетті болды. Ататүрік халықты сауаттандыру және оқу-ағарту жұмыстарына ерекше көңіл бөлгендігі – көрегендіктің айқын көрінісі. 1926 жылы жаңа білім беру жүйесін қабылдады. Білім беру жүйесінде ескі арап жазуынан бас тартып, латын әрпі негізінде жаңа түрік әліпбиі енгізілді. 1928 жылы елде жүргізілген мәдени төңкеріс заңына сәйкес түрік зиялыларына үлкен міндет жүктелді. Самбұлдағы Долмабахче сарайында арнайы мамандардан құрылған комиссия 8 ай бойы жұмыс істеді. Ататүрік бұл істі тікелей өзі қадағалап отырды. Ол жаңа жазуды ғалымдар айтқандай 5-10 жылда емес, өте қысқа мерзімде меңгеруі үшін бар күшін жұмылдырды. Ол 1928 жылғы 9-тамызда Түркияның латын әліпбиіне көшетінін жариялады. Сол жиында Ататүрік: «Жолдастар, көркем тілімізді сындырмай сөйлейік деп, жаңа түрік әліппесін тезірек меңгеріңдер! Бүкіл ұлысқа, шаруа мен шопанға, жүк тасушы мен қайықшыға үйретіңдер. Мұны ұлттық, әрі Отан сүйгіш борыш деп біліңдер!», деген үндеу жариялады. [9, 111 б.]. 1929 жылы 1 қаңтарда ескі әліпбиді қолдануға тыйым салынды. Ататүрік білім беру саласында латын жазуына негізделген, білім берудің тұтас жүйесін қалыптастырды. Ататүріктің басшылығымен және тікелей араласуымен 1931 жылы «Түрік тарихын зерттеу қоғамы», 1932 жылы «Түрік тіл қоғамы» құрылды. Ол көптеген сөздіктер жариялады, ондаған мың араб-парсы сөздері түркі түбірлес жаңа сөздермен ауыстырылды, Еуропа тілдерінен енген сөздерге түрікше баламалар құрастыру ісі жүргізілді. Латын тілін еңгізгеннен кейін, терең тілдік реформалар үшін мүмкіндіктер ашылды. 16 жастан 40 жасқа дейінгі Түркияның барлық азаматтары жаңа алфавитті меңгеру үшін оқу орындарына баруға мәжбүр болды [10, с.91].

1928 -1935 жылдар аралығында Анкарада 20 мыңға жуық жаңа әліпиді оқытатын ұлттық мектептер ашылды. Бір жыл ішінде Түркия халқының жарты миллионнан астамы латынша жазу мен оқуға үйренді. 1926 жылы мектепте білім алушылардың саны 1923 жылғымен салыстырғанда екі есеге көбейді. 20-жылдардың ортасында Түркияда шамамен мемлекеттік басқарудағы мектеп түлектерінің саны 600-дей, заң факультетін бітірушілердің саны 500, ал дәрігерлік бөлімді бітіргендер саны - 900 болды. Білім алушылардың көпшілгі түрік ұлтынан болды, олар жаңадан құрылған Республиканы қолдады. Министрлер және лауазымды тұлғалардың басым бөлігі жоғары білімді университет түлектері болған-дықтан жаңа түрік элитасының негізі қаланды [8, с.278-279]. Ататүрік білім ордаларының, университет-тердің де заманауи талапқа сай сай

болуын қалады. Түркиядағы университеттердегі білім беру жүйесін батыстық университеттер жүйесімен жүргізілуге көңіл бөлді. Ол кезде елдің дара университеті болып саналатын «Стамбұл Дарүлфұнын» заманға сай жағдайға келтіруін сол кездегі Оқу ағарту министрі доктор Решіт Ғалипке тапсырды. Сондай-ақ Ататүрік Тарих және тіл институттарының академиялық негізде жұмыс істеуін қамтамасыз ету барысында 1935 жылы 14 мамырда парламенттің шешімімен Тіл, Тарих және Жағрапия факультеті құрылды. Бұл факультеттерде түрік халықтарының және Түркияның тарихын зерттеу-лерге септігін тиізетін әлем тілдері үйретілетін болды. Сондықтан онда синология, шумерология, хитито-логия, латын тілі, грек тілі, арап тілі және парсы тілі үшін арнайы бөлімдер құрылды [15].

Ататүрік реформасы бойынша дін саласында бүкіл елдегі барлық керітартпа діни ағымдарға тиым салынды. Дегенмен Ататүрік ислам дінің халыққа түсіндіруде үлкен ерлік жасады десек болады. Оның тапсырмасымен белгілі ғалым, муфти Мұхаммед Хамди бірінші рет Құранды түрікшеге аударған деді [6, 8 б.]. Барлық діни мекемелер мемлекет құрамына кірді. Діни институттар департаменті мешіттерді, ғибадатханаларды, имамдарды, муаззиналарды тағайындауға және алып тастауға құқылы болды. Стамбулдағы Айя - София мешіті мұражайға айналды. Түркияның Білім министрлігі діни мектептерді бақылауға алды. Стамбулдағы Сүлейман мешітіндегі Медресе Стамбул университетінің факультетіне ауыстырылды. Діни мектеп орнына зайырлы мектептер келді. 1938 жылғы ақпанда өзгертілген конституцияда Түркия – зайырлы мемлекет деп жарияланды. Кемал : «Дін-әр адамның жеке өміріне ғана қатысты. Егерде дін қоғамға кірсе онда мемлекет ісіне араласады. Кемал түріктер үшін Ислам ең ақылға қонымды дін деп есептеді. Исламның Ақылға қонымды деген ойы Кемалдың көзқарасында ерекше орын алды. Ол ешқандай атеист болмады. Кемал үшін халифаттын жоюы ең алдымен Исламның жаман саясатқа араласпауы еді. Мемлекет оның түсінігі бойыншы зайырлы деп аталды [8, с.244].

Ататүріктің құқық саласында жүргізген реформасында - шариғат соттары таратылды, әйелдерге еркектермен тең құқық берілді, көп әйел алу тоқтатылды. Құлдық және феодалдық жүйедегі заңдармен шариғат заңдарының күшін жойып, орнына қазіргі зайырлы, демократиялық билікті алып келді. Бұрын әйелдердің қоғамдық өмірге араласуы, білім алуы, жұмыс істеуі, шектеулі болса Ататүріктің кезінде әйел қауымын жаппай сауаттандыру, оқыту, әлеуметтік мәселелерге араластыру, мемлекет қызметіне келтіру ісі қолға алынды [6, 8 б.]. Қоғам дамуында адамдар арасындағы қарым-қатынасты құқық пен заңдылық реттеп отыратыны баршаға белгілі. Реформалардың бұл саланы айналып өтпеуі заңды құбылыс. Жаңа заман, жаңаша көзқарас, өзге жұртпен өркениетті түрде араласу зайырлы заңдарды талап етті. 1924-1925 жылдарда жүргізілген реформалар көптеген аймақтарға әсер етті. 1924 жылы шариғат заңы бойынша сот процесі жойылды, олардың шежіре заңы, ескі дәстүрлері еуропалық елдерден алынған кодекстер жаңа заңдармен ауыстырылды. Барлығы түрік құрылымына бейімделе бастады [16, с.159]. Ендігі жерде Еуропамен тығыз байланыс орнайтыны әрі экономика нарықты басшылыққа алатыны ескеріліп, Швейцария, Италия, Германияда қолданылатын түрлі заңдардан пайдаланылды.

Әйелдер тұңғыш рет азаматтық және саяси құқықтармен бірге Ататүрік реформаларынан кейін сай-лау және сайлану құқына ие болды. 1930 жылы бұрын мұндай құқыққа ие болмаған әйелдерге жергілікті әкімшіліктерге, ал төрт жылдан соң Мәжіліске сайлану құқығы берілді. Әйел теңдігін қорғаған саясат оң нәтижесін бермей қалмады. Түрік әйелі тек отбасында бостандық алып қоймай, ғылым мен өнерді былай қойғанда, қоғамдық өмірде де биіктерге көтерілді [9, 74-76 б.]. Әйелдер бостандығына ерекше мән берілді. Көп әйел алу үрдісіне тыйым салынды. Сайлауда дауыс беруге, билік органдарына сайлануға, кез келген жоғары оқу орнына түсуге, еркектермен қатар трамвай, пойыз, кемелерге мінуге рұқсат етілді [12, с.36.]. Дін мемлекеттен ажыратылды, – сағат мерзімі мен күнтізбе өзгертілді (1926 ж. 1-қаңтардан бастап Түркияда еуропалық

жыл санау жүйесі жүргізіліп келеді), ұзындық пен салмақ өлшемдері жаңар-тылды, еуропалық киім үлгілері енгізілді, фамилиялар туралы заң қабылданды (1934 ж.) т.б.

20-жылдары жүзеге асырылған түрік реформасындағы басты жетістіктердің бірі – әйелдерге бостан-дық берілуі болды. Кемал Ататүрік ескіні жаңғыртудың пайдасыз екенін түсінді. Түркияға нық тұру үшін түбегейлі өзгерістер қажет. «Біз өркениет жолымен жүреміз және оған келеміз», - деді Ататүрік. Ол түрік қоғамының европалануын армандады. Оны ұлттық бас киім – феска киюге тыйым салудан бастады [2, с.41].

Дәстүрлі исламды ұстанушы шығыс елдерінде әйелдерге тең сайлау құқығын беру мәселесі ХХ ғасырдың басында Ататүріктің жүргізген реформасында көтерілді. Басқа Шығыс елдерінде бұл мәселе тіпті, көтерілмеген де еді. Бұл сол кезең үшін орасан зор ілгері қадам болды, әрі батыс елдердегі демократияның жетістіктерінен де озып кетті.

Ататүрік тіл, латын әліпбиі, жалпы білім беру мәселесі бойынша Түркия Республикасында мектеп және жоғары оқу орындарын құрды. Ататүріктің өзінің тікелей бастамасымен көптеген мектептер және жоғары оқу орындары, факультеттері, ғылыми зерттеу институттары құрылады және бұл мекемелер әлі күнге дейін жұмыс істейді.

Түрколог Н.Г. Кереевтің пікірінше: «Мұстафа Кемал Ататүріктің сыртқы жаугершілік соғыстардағы жеңісі Кемалистерді Түркия қоғамы мен мемлекетін реформалау және батыстық үлгідегі мемлекетті қайта жаңғыртуға мүмкіндік берді. Кемализм жақтастары артқан сайын Түркияда Еуропалық және зайырлы мемлекет құруды қолдаушылар көбейді [17, с.178].

Ататүрік жүзеге асырған реформалардың басты негіздері республика жүйесі. Ататүрік республика-лық жүйенің ең маңызды кепілі ретінде елде әртүрлі тіл, дін және салт дәстүрге ие болса да, жүздеген жылдар бойы бір тағдырды бөліскен халықтардың мәдени одағы барына сенетін. Осының негізін құру мақсатымен түбегейлі реформаларды іске асырды. Ататүрік реформаларды іске асыруда жастар мен ұлтжанды азаматтарға иек артты. Республиканы жастарға аманат етті. Өйткені жастардың жаңалыққа ұмтылатынын ол білді. Ол, осылайша Түркияны қазіргі заманға жеткізетін жолды тапты [18, 3 б.].

Міне осындай іргелі мемлекеттің саяси дамуын қалыптастырып, 97 жылдың ішінде, қоғамдық ойы бүтін елдің елдік, тектік, ынтымақтастық бағдарының тиянақты дамуына негіз жасаған көшбасшы.

Шетелдіктер тарапынан Ататүрік туралы 380-дей шығарма жазылды. Әлемде танымал 100 кісі қатарынан орын алды. 1981 жылы ЮНЕСКО тарапынан «Ататүрік жылы» болып жарияланды. Ал, байы-бына барсақ, Ататүрік өз халқын рухтандырып, әлденіп алғаннан кейін асау мінез көрсеткен жоқ. Біреу-дің елін жаулап, жерін тартып алайын деген жоқ. Бар мақсаты, бар арманы: өз жерін өзгелерге жем қылмай өзге елдер қатарлы бейбіт өмір сүру еді. Ол мүддеге жетті. Астананы Анкараға аударып, Ататүрік бұрынғыдай сұлтанат емес, Түрік Республикасын жариялады. Сонда ең алдымен былай деді: «Түрік ұланы! Түркия Республикасын құрған - түрік халқы, түрік ұлты. Түрік ұлты деген сөз – Түрік Тілі деген сөз. Түрік тілі – түрік ұлтының қасиетті қазынасы. Өйткені, түрік ұлты өткендегі шексіз бақытсыздық-тардың ішінде өзінің адамгершілігінің, дәстүрінің, естеліктерінің, мүдделерінің, қысқасы, бүгін өзін ұлт ретінде қалыптастырған барлық қасиетті тілінің арқасында сақталғанын көріп отыр. Түрік тілі - түрік халқының жүрегі, ақыл-ойы» екендігін халқына түсіндіре білген [19].

Түркия Республикасының негізін қалаушы тұлғаның көп қырлы қызметі әлемдік қауымдастықта жоғары бағаланып, 2000 жылы «American Time» журналында Ататүрік «ХХ ғасырдың адамы» деп танылды. Кемализм бүгінгі күні де әлемдік дамудың жаһандық өзгерістерінің аясында түрік басшылығының қызметіне идеологиялық негіз ретінде қызмет етеді [12, с.48].

Ататүріктің өзі салған сара жолы, өзінің ешкім қол жеткізе алмаған өз биігі болды. Бұған ешкім таласа алмайды және онымен ешкім теңесе алмайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Исова Л.Т. Түркі әлемінің көшбасшысы Мұстафа Кемал Ататүрік көзқарасындағы жастар бағдарламасының өміршеңдігі.//Қытай мен Орта Азия елдері қатынастары:тарихы мен болашағы. – Алматы. «Қазақ университеті», 2014. – 75-79 беттер.
2. Миллер А. Ф. Формирование политических взглядов Кемала Ататюрка // Народы Азии и Африки. 1963. № 5. – С. 23.
3. Данилов В.И.Турция 20- 30 –х годов: путь к демократии // Восток, 1997.-№2. – 56-68 стр.)
4. Жевахов А. Ататюрк. – М.: Молодая гвардия, 2008. – С. 344. (76-82 с.)
5. Ататюрк К. Избранные речи и выступления (перевод с турецкого). – М., 1966. – 6-7 бб.
6. Бұлұтай М. Ататүріктің әлемге сіңірген еңбегі қандай? // Түркі әлемі. № 2 (118). 2012. – 8 бет.
7. Шоқай М..Таңдамалы. Екінші том. – Алматы:Қайнар, 1999. – 520 б.
8. Владимирский А. Великий Ататюрк.Отец народа,«Человек судьбы». – Москва:Яуза:Эксмо, 2014. –352. – 75 с.
9. Смайыл С. Ататүрік:Танымдық өмірбаяны. – Алматы: «Қазақпарат». 1998. – 128 б. (81с.)
10. Шахинлер М. Кемализм: зарождение, влияние, актуальность. Перевод с с французского языка. – Москва: Издательство «Московский писатель», 1998. – 448 с.(78).
11. Түймебаев Ж. Ататүрік – түркі әлемінің Ұлы перзенті. //Аңыз адам. «Ататүрік өмірбаяны». –Алматы, 2012. №3. – 24-25 бб.
12. Құттықадам С. Служение нации. – Алматы, 2017. – 365 б. – 39-40.
13. Варакса А.Н. Мустафа Ататюрк и модернизация Турции 1920-30-х годов. // Наука и мир.- Волгоград. №5. – 2015. – С.130-132.
14. Мухаметдинов Р.Ф. Зарождение и эволюция тюркизма. – Казань, 1994. – 157 с.
15. Қара Ә. Ататүріктің тарих реформасы және астана түрік академиясы. <http://turkiya.kz> 23.02.2019.
16. Новичев, А.Д. История Турции. Т. 2. Ч. 1. – Л., 1968. – 378 стр.
17. Кереевтің Н.Г. История Турции XX в. – Москва: ИВ РАН, 2007. – 168-180 с.
18. Зейнелолу Ерсин, Республика және Мұстафа Кемал Ататүрік. // Жас Алаш. – 1997. №128(13753). – 3 бет.
19. Мұртаза Ш. Ататүрік-ұлттық рух. Мәрмәр теңізінде туған ойлар // Егемен Қазақстан. – 1998. 14.10. – 5 бет.